

skanzen

Kamra. Vejti
Fotó: Vargha László, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

KAVECSÁNSZKI MÁTÉ
TOPOLOGIA ÉS TIPOLOGIA
A MORFOLÓGIAI SZEMLÉLET A MAGYAR NÉPI
LAKÓHÁZ KUTATÁSTÖRTÉNETÉBEN

Títván felül áll, hogy egy adott nép vagy régió, táj, esetleg kistáj kultúrájának egyik legszembeötlőbb reprezentatív hordozója az épített örökség.¹ Nem meglepő tehát, hogy a 19. század végén intézményesülő néprajztudomány is kiemelt figyelmet szentelt a Kárpát-medence hagyományos (népi) építészete vizsgálatának. A népi épületek iránti érdeklődés hamar, a nyugat-európaival szinte azonos időben jelentkezett, ezt bizonyítja az országos kiállítás népi lakóépületeket tartalmazó egysége vagy még inkább a millenniumi néprajzi falu felépítése. Mindkettő, de főleg ez utóbbi jelentős szerepet játszott a szakszerű, tudományos néprajzi és építészeti kutatások megkezdésében, jóllehet egyik sem eredményezte az intézményesített népi műemlékvédelem megindulását.² Az akkori késlekedés hosszú távon azonban inkább előnyt jelentett, hiszen a magyar „skanzenológia” születésekor, az első hazai szabadterei néprajzi múzeumok létesülésekor, a telepítési koncepciók megtervezésekor az addigi tudományos eredmények már lehetővé tették a történeti és táji hitelesség megvalósítását, így elkerülhetővé vált az a zsákutca, amelybe sok nyugat-európai első és második generációs skanzen megálmodói besétáltak.

elkerülhetővé vált az a zsákutca, amelybe sok nyugat-európai első és második generációs skanzen megálmodói besétáltak

TA kutatások megindulásakor, a 19. század végén a recens anyag alapvetően a szoba+konyha+kamra/szoba alaprajzi képlet általános elterjedtségét mutatta a magyar népi házkultúrában, amely alaptípus azonban mind az elrendezést, mind a helyiségek funkcióját tekintve számos helyi variációban fordult elő.³ A meginduló néprajzi érdeklődés azonban nem a kortárs típusokra irányult, hanem a tudomány akkori céljaiból és motivációiból következően az archaizmusokat, az ősi megoldásokat kereste, így a népi építészet kutatása szinte azonnal – megfelelő mennyiségű és összehasonlításra alkalmas anyag nélkül – a magyar (!) ház genezisére koncentrált, és egyrészt időben a lehető legtávolabbi, másrészt a sajátosan csak

[1] A tanulmány az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport tudományos programja keretében, az OTKA NKFI-115886 számú pályázat támogatásával készült.

[2] Vö. Cseri 2009c: 165.

[3] Zentai 1997: 139.

magyar őstípust kereste, ennek a kritériumnak pedig nem felelt meg a háromsztatú parasztház. A minél ősbibb forma kutatása azonban a népi kultúra táji változatainak felfedezését eredményezte.⁴ A magyar népi kultúra heterogenitásának felismerése⁵ eredményezte a 19. század második felében meginduló táj kutatásokat, ugyanakkor a népi építészet esetében a táj kutatás célja is az ősi formák megtalálása volt. A magyar lakóház kutatásának programja inntól kezdve két szálon futott, egyrészt az eredetet vizsgálva, másrészt a táji típusokat pontosítva. A két kutatási irány – az időbeli periodizáció és a térbeli tagolás – a 20. század második felétől közeledett egymáshoz, és a nyolcvanas évektől kezdődött meg az eredmények szintézisbe hozása.

¶ A 19. század utolsó harmadában még az eredet kérdése állt az első helyen, a korszak gondolkodói pedig az evolucionizmus jegyében alkották meg elméleteiket. Az építészetre vonatkozóan ez annyit jelentett, hogy a ház fejlődése, mintegy élő organizmusként az egyszerűbbtől (egyosztatúság) a bonyolultabb (többsztatú) formák (alaprajz) felé halad. A korabeli német házkutatás evolucionista szemlélete közvetlenül is hatott a témával foglalkozó magyar tudósok gondolkodására, például Herman Ottóéra, akihez főképp Bastian gondolatai álltak közel. Herman a pásztorkodás vizsgálatával került közel a házkutatás problematikájához. *A magyarság háza* című munkájában (1899) a magyar ház eredetét két őstípusra vezette vissza. Az egyik a kiskunsági cserény, amely sátornak nevezett része tetővel ellátott lakrész, illetve amely előtt tűzhely található. A másik pedig a kontyos kunyhó, amely a fejlődés során nyeregtetős kunyhóvá, végül putrivá alakult. Ennek földfelszínre kerülésével pedig végső soron az egysejtű parasztház fejlődött ki.⁶ Az igen tetszetős elmélet azonban nélkülözte a recens példákat, és jól hangzó, de alapvetően téves következtetéseken alapult.

¶ Jankó János szintén evolucionista gondolkodó volt, de Hermanal ellentétben a Ratzel-féle migrációs elméletet pártolta.⁷ A lakóház fejlődésével kapcsolatos gondolatait a millenniumi néprajzi falu létesítéséhez beküldött, a megyék által kiválasztott lakóházak vizsgálatával, valamint saját terepkutatási

a korszak gondolkodói pedig az evolucionizmus jegyében alkották meg elméleteiket

Herman a pásztorkodás vizsgálatával került közel a házkutatás problematikájához

jól hangzó, de alapvetően téves következtetéseken alapult

[4] Eltekintve e helyen a táji kultúra tagolódását már jóval korábban felismerő Béli Mátyás, Szeder Fábrián, Csaplovics János ez irányú munkásságának ismertetésétől. Vö. Vajkai 1948: 12, Borsos 2011: 21–22, Kósa 2001: 48.

[5] Vö. Keményfi 2004: 256–257.

[6] Dám 1992: 239.

[7] Kósa 2001: 101–102.

Jankó
összehasonlító
módszerének
alapja az alaprajzi
elrendezés volt

eredményeinek felhasználásával alakította ki. Gyakorlatilag ekkor kellett szembesülnie Jankónak a táji változatok sokszínűségével. Jankó összehasonlító módszerének alapja az alaprajzi elrendezés volt, minthogy szerinte ez a ház legtartósabb, legnehezebben megváltozó sajátossága.

a pozitivista
kor általános
elméletietlenségével
ellentétben
a házkutatásban
jelentős
új eredmények
születtek

¶ A magyar lakóház kutatásának következő korszaka a Bátky Zsigmond, Györfly István és Viski Károly által fémjelzett pozitívizmus. Az igen intenzív anyagfeltárás következtében a pozitivista kor általános elméletietlenségével ellentétben a házkutatásban jelentős új eredmények születtek, ami főként Bátkynak volt köszönhető.⁸ Emellett a szemléletbeli változás következtében a vizsgálat tárgya már nemcsak maga a lakóház, hanem a gazdasági-gazdálkodási viszonyok, sőt az életmód lett, felismerve, hogy ezek is alapvetően határozzák meg az építkezés jellegét.

[8] Vö. Kósa 2001: 70.

¶ Bátky Zsigmond a házkutatás feladatát Jankótól örökölte meg, rendkívül kiterjedt elméleti ismereteivel nemzetközi színvonalra emelte azt, jóllehet a terepkutatások hiánya olykor tévútra vezette.⁹ Vizsgálatai eredményeként a magyar ház eredetét európai összefüggésben tudta értelmezni, rendkívüli logikai képességével olyan tipológiát tudott alkotni, sokszor konkrét bizonyítékok hiányában, amely főbb vonalaiban máig helytállóan bizonyult és inkább csak pontosították, kiegészítették a későbbi kutatások, nem pedig megcáfolták. Bátky kutatásai alapvetően ismét csak a ház eredetét célozták, de ezt a táji változatok egzakt meghatározása kísérte. A Bátky-féle modell lényege az volt, hogy egy-egy jelenségcsoport elterjedését az egész magyar nyelvterületre vonatkozóan megvizsgálta. A házkultúra térbeli és időbeli vizsgálatakor a tüzelőberendezés fejlődésére fektette a legnagyobb hangsúlyt,¹⁰ ez alapján két alaptípust különített el: 1. tűzhelyes (nyílt tüzelő) és 2. kemencés (zárt tüzelő). A tüzelők száma szerint megkülönböztetett 1. egytüzelős (egyhelyiségű kandallós vagy kemencés) és 2. kéttüzelős (kéthelyiségű tüzelős és kemencés) háztípust.¹¹ Így végül a magyar népi házkultúrát öt háztípusra tagolta: 1. keleti magyar vagy erdélyi (egytüzelős kandallós); 2. északi magyar vagy palóc (egytüzelős kemencés); 3. középmagyar vagy alföldi (kéttüzelős);

[9] Kósa 2001: 125.
Vö. Vajkai 1948: 16.

a Bátky-féle modell
lényege az volt,
hogy egy-egy
jelenségcsoport
elterjedését
az egész magyar
nyelvterületre
vonatkozóan
megvizsgálta

[10] Bátky 1941:
144–145.

[11] Bátky 1941: 189.;
vö. Borsos 2011: 170.

Perkupa, Petőfi Sándor utca 24. sz. alatti lakóház, 1954
Fotó: Vargha László, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Perkupa, Petőfi Sándor utca 36. sz. alatti lakóház, 1954
Fotó: Vargha László, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Borsod, József Attila utca 8. sz. alatti lakóház, 1951
Fotó: Vargha László, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Hídvégardó, Fő út 5. sz. alatti lakóház, 1954
Fotó: Vargha László, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

4. nyugati magyar vagy közép-dunántúli (kéttüzelős); 5. déli magyar vagy alsó-dunántúli (kéttüzelős).¹² A háztípusok elkülönítésekor természetesen a recens anyagból, a meglévő ismert alapformából kellett kiindulnia és ebből, sokszor csak logikai úton rekonstruálnia a korábbi formákat. E folyamat eredményeként több ponton megcáfolta Herman Ottó korábbi elképzeléseit, és bebizonyította, hogy a magyarság a honfoglalás előtt is rendelkezett házkultúrával – noha ennek régészeti bizonyítékait csak évtizedekkel később tárták fel.

¶ Bátkynak komoly vitája alakult ki Cs. Sebestyén Károssal, főként az erdélyi és az alföldi háztípus eredetére vonatkozóan. Cs. Sebestyén szerint nem szabad a tüzelőberendezés szerepét túlhangsúlyozni, mert az alaprajzi elrendezés módosulásában más szerkezeti elemek is hasonlóan fontos szerepet játszhattak. Egyéb téren is kritizálta Bátkyt, különösen annak az egyébként korábban is népszerű elképzelésnek a hangoztatásával, miszerint a honfoglaló magyarság csak a sátorépítés technikáját ismerte.¹³ Bizonygatta, hogy az építményekre vonatkozó finnugor eredetű szavaink eredetileg a sátrak szerkezeti elemeit jelölték, Bátky viszont azzal érvelt, hogy a sátrat a magyarság csak nyári szállásként használta, és a téli szállás mindenképpen földbe mélyített vagy valamilyen mértékben felmenő falakkal rendelkező építmény lehetett. Bátky szerint a legkorábbi, magyarok által használt lakóház nyílt tűzhelyes, előeresszel bíró, egysejtű építmény lehetett, amely tényt történeti adatokkal is igyekezett alátámasztani.¹⁴ Mindennek fényében Bátky tipológiája az alábbiak szerint alakult:

¶ Az 1., keleti magyar vagy erdélyi ház esetében a legfontosabb sajátosság a kandallós tüzelő léte, illetve a konyha/pitvar hiánya, amelynek funkcióját a lakószoba tölti be. A pitvar helyén különböző mértékben záródó ereszt találhatunk. Bátky szerint a keleti magyar ház eredetileg egyosztagú, középtűzhelyes építmény volt (fűstház), ehhez járult később egy fokozatosan záródó rövid ereszt, és kezdődött meg az alaprajzi alakulás bizonyult folyamata.¹⁵ Cs. Sebestyén Károly szerint viszont az alapforma egyosztagú, nyitott rövid ereszes, boronafalú ház volt, amely nem magyar, hanem bolgár-szláv eredetű. Ez az alapforma szerinte kemencével rendelkezett,¹⁶ ami

Cs. Sebestyén szerint nem szabad a tüzelőberendezés szerepét túlhangsúlyozni

[12] Bátky 1941: 108–190.

[13] Cs. Sebestyén 1941: 51., Cs. Sebestyén 1944: 79–80.

[14] Bátky 1941: 109., 146. A vitáról lásd Vajkai 1948: 16–17.

[15] Dám 1992: 136–137., Vajkai 1948: 17–18.

[16] Cs. Sebestyén 1941: 1–55.

A magyar népi kultúra heterogenitásának felismerése eredményezte a 19. század második felében meginduló táj kutatásokat, ugyanakkor a népi építészet esetében a táj kutatás célja is az ősi formák megtalálása volt.

elé a székelyek nyílt főzőtűzhelyet építettek, és füst- és szikra-fogóval láttak el. Látható tehát, hogy Cs. Sebestyén és Bátky véleménykülönbsége nem is az alaprajz evolúciójában, hanem a tüzelőberendezés fejlődésében állt. Ugyanakkor más az őstípus etnikuma is, hiszen Bátky szerint a keleti magyar ház alaptípusát a honfoglalók fejlesztették ki, míg Cs. Sebestyén szerint a bolgár-szlávoktól vették át.¹⁷

[17] Vö. Dám 1992: 139.

¶ A Bátky által 2., északi (palóc) magyar háznak nevezett típus korabeli recens példája a szoba+pitvar+kamrák alaprajzi elrendezést követte, a belülről fűtött kemence a szobában állt, a pitvar hideg volt. A kamrák rakodótérként, illetve a fiatal leányok, menyecskék hálólhelyeül szolgáltak.¹⁸ Bátky szerint az eredetileg egysejtű északi magyar ház rövid ereszből előbb a pitvar alakult ki, amely nem kapott tüzelőberendezést. Ehhez csatlakozott később a hálókamra, amelyet eredetileg külön építettek az udvaron.¹⁹

[18] Bátky 1941: 171–172.

[19] Dám 1992: 143.

¶ A 3., középmagyar ház recens alaptípusa boglyakemencével ellátott házból, nyílt tűzhelyes és szabadkéményes, konyha- és bejárati funkciót betöltő pitvarból, illetve kamrából állt. A szegényebb sorú parasztnál csak a szoba+pitvar, a módosabbaknál viszont a szoba+pitvar+szoba+kamara elosztás is kialakulhatott.²⁰ Bátky természetesen itt is az egysejtű, középtűzhelyes alaptípust feltételezte. A tűzhelyhez kemence csatlakozott, és mindkettő a sarokba került, majd az épület egy kályhás szoba csatlakozásával kétosztatúvá (szoba+pitvar) vált, ami a tüzelőberendezések újbóli módosulását eredményezte. A harmadikként csatlakozó egység a kamra.²¹

[20] Dám 1992: 148.

[21] Bátky 1941: 188–189., Dám 1992: 150.

¶ A 4., nyugati magyar háztípus esetében még a 19. században is előfordult egysejtű, belülről, nyílt tűzhelyről fűtött szobai kemencével ellátott ház, amelyhez külön bejáratú kamrák csatlakoztak. Bátky szerint az eredeti, egysejtű füstös ház a német kályhás ház hatására kétosztatúvá alakult, amikor a ház

megosztásával egy kívülről fűtött kályhás szoba jött létre, ami átvette a lakóhelyiség funkcióját, míg a füstösház konyhává alakult, és megtartotta belülről fűtött kemencéjét és nyílt tűzhelyét.²²

[22] Vajkai1948: 18.

¶ Az 5., déli magyar háztípusnak a kutatások megindulásakor a háromosztatú alapformája volt ismert: kemencés vagy kályhás szoba + nyílt tűzhelyes, ritkán kemencés szoba + kamra. Ősi formája Bátky szerint egyszatú, hosszúereszes ház lehetett, és délszláv eredetre tekintett vissza.²³ Eredetileg nyílt középtűzhellyel rendelkezett, majd egysejtű, kemencés, füstösházzá alakult. Az eresz lassan pitvarrá záródott, majd török hatásra a lakótérből egy kályhás szobát választottak le. A déli házra tehát a belső osztódás jellemző Bátky szerint, hosszú fejlődés eredményeként szoba+pitvar, konyha+kamra tagolódás jött létre.²⁴

[23] Bátky 1941: 161.

[24] Dám 1992: 165.

¶ Ez tehát az az elméleti tipológiai alap, amelyre a későbbi évtizedek házkutatásai épülhettek, részben cáfolva, részben pontosítva, kiegészítve, de főbb alapjaiban megtartva Bátky elképzeléseit. Mint láthattuk, Bátky még csak kevéssé vette figyelembe a tetőszerkezet, illetve az építkezés anyagának kérdését, így a következő évtizedekben ennek vizsgálatára is jelentős hangsúly esett. A pozitívizmus korának utolsó éveiben olyan kutatások is zajlottak a népi építészet területén, amelyek már a funkcionalizmus jeleit mutatták. Gunda Béla 1934-ben megjelent Bódva-völgyi tanulmánya már nemcsak magát a lakóházat, hanem a lakóház és a benne élő ember viszonyát is vizsgálta. Így járt el Vajkai Aurél is, aki a társadalmi szempontok és az emberi tényező fokozottabb figyelembevételére szólított fel a népi építészet kutatása során.²⁵ Vajkai jellegzetesen funkcionalista irányból vonta kétségbe a kutatások addigi szemléletét – de nem eredményét, és a házkutatást az életmódvizsgálat irányába mozdította el, amivel a később megszülető szabadtéri néprajzi muzeológiának is utat mutatott.²⁶

[25] Vajkai 1948: 3 és 8.

[26] Cseri 2009: 106.

¶ A magyar népi építkezés kutatásában az ötvenes-hatvanas évek hoztak újabb nagy lendületet. Kétségkívül a táji tagolódás kérdése váltotta ki a legnagyobb érdeklődést, amelyben jelentős szerepet játszott az 1950-es évektől kibontakozó

a pozitívizmus korának utolsó éveiben olyan kutatások is zajlottak a népi építészet területén, amelyek már a funkcionalizmus jeleit mutatták

a táji tagolódás kérdése váltotta ki a legnagyobb érdeklődést

Szalonna, Kossuth Lajos utca 47. sz. alatti lakóház, 1950
Fotó: Vargha László, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Ólak. Cserépváralja, 1955
Fotó: Vargha László, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

az ötvenes évektől számos szerteágazó irányban indultak meg a kutatások, amelyek azonban a népi építészeti esetében alapvetően a térbeliség, az időbeliség és az életmód dimenzióiban mozogtak

néprajzi muzeológia is. A falusi műemlékek védelmére vonatkozó 1949. évi törvényerejű rendelet, a népi műemlékvédelem megszervezése, a szabadtéri néprajzi gyűjtemények létesítésének ismét felmerülő gondolata jelenti a változások legfontosabb sarokpontjait.²⁷ Az ötvenes évektől számos szerteágazó irányban indultak meg a kutatások, amelyek azonban a népi építészeti esetében alapvetően a térbeliség, az időbeliség és az életmód dimenzióiban mozogtak. Tálasi István a kutatások addigi eredményeinek értékelésekor az újabb vizsgálatok három irányát emelte ki: Gunda Béla tereporientált kutatásait, Vargha László elsősorban építészeti-szerkezeti, illetve stiláris vizsgálatait, valamint Méri István régészeti feltárásait.²⁸ Az egyre komplexebbé váló vizsgálatok a következő főbb területekre összpontosultak: 1. településnéprajzi kutatások; 2. lakóházra vonatkozó leírások; 3. anyaghasználat és építőközpontok; 4. szerkezeti leírások; 5. külső megjelenés, forma, díszítés; 6. az építkezés történeti változási folyamatai; 7. a háztípus alaprajzi, genetikai fejlődése; 8. gazdasági építmények, 9. komplex települési, tájegységi feltárások; 10. interetnikus kapcsolatok, a hazai nemzetiségek építő-kultúrája; 11. népi műemlékvédelem, szabadtéri múzeumok, tájházak.²⁹

[27] Kósa 2001: 225., Cseri 2009b: 135.

[28] Tálasi 1955: 134–135.

[29] Cseri 2009e: 325–341.

a Kárpát-medence népi kultúrájának táji-történeti tagolódását minél pontosabban megrajzolni szándékozó vizsgálatok

¶ A népi építészeti vizsgálatának ezen irányai jól illeszkedtek egy nagyobb, lényegében az egész néprajztudományt átható törekvéshez, a Kárpát-medence népi kultúrájának táji-történeti tagolódását minél pontosabban megrajzolni szándékozó vizsgálatokhoz. Mint láttuk, a Bátky által meghonosított kutatási irány lényege az volt, hogy egy-egy jelenségcsoport tagolódását az egész magyar nyelvterületre vonatkozóan meghatározzák, illetve hogy az elkülönített táji egységeken belül kerüljön sor a történeti-evolúciós vizsgálatokra. Az ötvenes évektől kezdődő korszak részben megtartotta ezt az irányelvet, részben viszont újat alkotott: a lehető legtöbb kulturális jelenség figyelembevételével igyekezett megrajzolni a Kárpát-medence teljes népi kultúrájának táji-történeti tagolódását. Természetesen a két megközelítési mód, főképp az egyes kulturális jelenségek szintjén érintkezett egymással. Ugyanakkor lassan kifejlődött egy harmadik irány is, amely főképp

elméleti jellegű volt, és ezáltal gyakorolt hatást az előbbi kettőre. Szükségessé vált ugyanis azoknak az elvi szempontoknak a tisztázása, amelyek alapján a táji csoportok egyáltalán elkülöníthetővé válnak. Ennek révén a köztudatban elkülönítésként kezelt kistájak, esetleg településcsoportok valódi elkülönülését akarták mintegy legalizálni egy-egy jelenségcsoport vizsgálata által.³⁰ Az építész kutatásában ez a törekvés a nagy házvidékeken belül kisebb egységek, kistáji csoportok elkülönítését célozta.

[30] Borsos 2011: 26.

¶ A táji változatok kimutatása kartográfiai módszert igényelt, és végső soron a *Magyar Néprajzi Atlasz* megszületését eredményezte.³¹ Ennek keretében a népi építészet jelenségeit az egyezések és a különbözőségek táji elhelyezkedése szerint elrendezve kívánták bemutatni. A térképező eljárás alapvető elvi célját, miszerint a táji elrendeződés szabályainak felismerése a térképre vitt kulturális jelenségek belső összefüggésrendszerét, sőt fejlődését segíti mélyebben megértetni,³² az építészeti objektumokra is analógnak tekintették, sőt a módszertől a táji tagolódás kirajzolásával az evolúciós-genetikus változások mélyebb megértését, illetve pontosítását várták el. Hiába volt tehát alapvető cél a térbeliség vizsgálata, az időtényező sem volt megkerülhető, hiszen az egyes kulturális jelenségek korának tisztázása a térbeli mozgás irányának, mértékének kijelölése szempontjából nélkülözhetetlen. Bizonyos táji eltérések ugyanis valójában időbeli különbségnek, vagyis egy korábbi gyakorlatnak tekinthetők.³³ Barabás Jenő szerint a térbeli azonosságok és eltérések táji elrendeződéséből történeti folyamatokra lehet visszakövetkeztetni. A magyar ház eredetére vonatkozó korai kutatásoknak éppen az volt az egyik nagy zsákutcája, hogy a történeti rekonstrukcióhoz még nem állt rendelkezésre elegendő mennyiségű és komplexitásában értékelhető táji típus. A térbeli elrendeződés a fejlődés menetére ugyanakkor csak abban az esetben tud felvilágosítást adni, ha 1. ismerjük a táji tagoltságot kialakító tényezőket és ha 2. a táji tagoltság valamilyen törvényszerűség eredményeképp jön létre.³⁴

[31] Vö. Keményfi 2004: 271–272.

[32] Barabás 1963: 63.

[33] Barabás 1963: 102–104. Vö. Borsos 2011: 24.

[34] Barabás 1963: 127.

¶ A hatvanas és hetvenes évek népi építészeti kutatásai megfeleltek a korábbi irányvonalaknak, és továbbra is a táji tagolódás,

a Magyar
Néprajzi Atlasz
megszületése

a táji tagolódás
kirajzolásával
az evolúciós-
genetikus
változások mélyebb
megértését, illetve
pontosítását
várták el

bizonyos táji
eltérések ugyanis
valójában időbeli
különbségnek,
vagyis egy korábbi
gyakorlatnak
tekinthetők

a táji tagolódás vizsgálata térségi, kistérségi építészeti kutatások monografikus igényű feldolgozásának valóságos sorozatát indította el

1974-től valóságos tájházalapítási hullám kezdődött az országban

illetve a történeti periodizáció elmélyítését célozták. A táj jellemző vonásainak megragadása ugyanakkor nem nélkülözhetette a történeti forrásfeltáró és archeológiai kutatásokat.³⁵

A táji tagolódás vizsgálata térségi, kistérségi építészeti kutatások monografikus igényű feldolgozásának valóságos sorozatát indította el. Jelentős előrelépés történt a periodizáció (levéltári források feltárása, középkori faluásatások) terén is.

¶ A táji tagolódás vizsgálata különösen szorosán kapcsolódott össze a népi építészeti kutatások egy másik, egyre nagyobb jelentőségre szert tevő ágával, a népi műemlékvédelemmel. Ennek intézményesülése, törvényi szabályozása lendületet adott a közgyűjtemények megszervezésének. Megkezdődtek a megyei népi építészeti kataszterezések, amelyek kiegészültek a kisebb tájegységekre vonatkozó építészeti tanulmányok megszületésével. 1962-ben a vidéki múzeumok megyei kezelésbe kerültek, megyei múzeumi szervezetek jöttek létre, így a tudományos kutatások kiszélesedtek és a kiállítások formájában nagyobb reprezentativitást kaptak.³⁶ 1971-re elkészült az Országos Műemlékjegyzék, 1974-től pedig valóságos tájházalapítási hullám kezdődött az országban.³⁷ A hazai szabadtéri néprajzi múzeumok akkor kezdtek létesülni a hatvanas-hetvenes években, amikor a néprajzi-népi építészeti kutatások már kellő alapot tudtak biztosítani a történeti néprajzi hitelesség megvalósításához.³⁸ Valójában a megyei múzeumi szervezetek létrejötte kettős kihívás elé állította a 20. század utolsó harmadának népi építészeti kutatását. Egyrésről tovább kellett erősíteni a táji kutatásokat, amelyek eredményeire például alapozni lehetett a megyei tájházak hálózatát, ugyanakkor a kutatásokat nem lehetett azonnal megyei szinten megkezdeni. A közigazgatási határok nem voltak alkalmasak egy-egy építészeti táj lehatárolására, ráadásul egy-egy megye építészeti kultúrájának összetettsége, változatossága szükségessé tette az úgynevezett építészeti kistájak elkülönítését és a fentebb már ismertetett komplex módon történő vizsgálatát.³⁹

¶ A nyolcvanas évekre előállt az az ismeretanyag, amely mind történeti, mind táji szinten lehetőséget teremtett a nagy

[35] Kemecsi 2011: 411–412.

[36] Füzes 2009: 170.

[37] Cseri 2009b: 135.

[38] Füzes 1997: 311., vö. Cseri 2009a: 11.

[39] Cseri 2009e: 321., Cseri 2009d: 218.

Lakóház, Mezőkövesd, 1937
Fotó: Vargha László, Szabadiéri Néprajzi Múzeum

háztípusok helyett
házterületeket
határozott meg

szintézisek megalkotására, az eddigi tudásmozaikok összeillesztésére. Barabás Jenő nagy lendülettel kezdett hozzá a Bátky-féle tipológia revíziójához, kiegészítéséhez, finomításához – immár a *Magyar Néprajzi Atlasz* térképeinek felhasználásával –, amelynek során háztípusok helyett házterületeket határozott meg: kettéválasztotta a keleti magyar háztípus területét és 1. székely, illetve 2. szamosi házvidéket jelölt ki. A székely házterületre a kandalló alkalmazása és a boronafal volt a leginkább jellemző, a szamosi házterület sajátos építészeti karakterét pedig a hármas alaprajzi tagolás és a sövényfaltechnika alkalmazása adta.⁴⁰ Barabás megtartotta a 3. középmagyar vagy alföldi házterületet, valamint az 4. északi házvidéket. Önálló házvidékként definiálta viszont a 5. Kisalföldet, ami hosszas szakmai vitákra adott okot. Barabás átrendezte a Dunántúl többi térségét is, 6. közép- és délnyugat-dunántúli, illetve egy önálló 7. drávai házvidéket jelölve ki. Jóllehet Barabás hangsúlyozta, hogy az utóbbi esetében különböző típusok sajátos keveredéséről van szó,⁴¹ a kérdés, vagyis hogy kezelhető-e önálló házterületként, újabb vitát váltott ki.⁴² Természetesen Barabás hangsúlyozta a házvidékek közötti széles átmeneti sávokat, amelyekben a házvidékek jellegzetes megoldásainak bonyolult keveredése alakulhatott ki, illetve figyelembe vette az egyes házvidékeken belüli kisebb, sajátos karakterjegyekkel rendelkező kistáji csoportok létét is.⁴³

figyelembe
vette az egyes
házvidékeken belüli
kisebb, sajátos
karakterjegyekkel
rendelkező kistáji
csoportok létét is

¶ Barabás munkásságához hasonlóan nagy volumenű és szintézis jellegű eredményeket hozott Balassa M. Iván évtizedes kutatása is. Balassa M. az adott alaprajzi típus nagy- és kistáji variánsait térképezte fel. Ennek során a hagyományosabb nagytáji felosztást követte, és ezeken belül különített el tizenegy mezotájat.⁴⁴ Erdély esetében a 1. moldvai és a 2. délkelet-erdélyi székely házvidék mellett egy 3. közép-erdélyit is bevezetett.⁴⁵ Az Alföldön szintén három régióval számolt: 4. Dunamente, Duna-Tisza-köze és Dél-Alföld; illetve 5. Tiszántúl.

[40] Vö. Páll 1999: 38–39.

[41] Barabás–Gilyén 2004: 159.

[42] Vö. Zentai 1995: 139–147.

[43] Barabás–Gilyén 2004: 156–158.

[44] Balassa M. 1997: 286. Vö. Borsos 2011: 171–172.

[45] Vö. Páll 1999: 36–38.

A pozitivizmus korának utolsó éveiben olyan kutatások is zajlottak a népi építészet területén, amelyek már a funkcionalizmus jeleit mutatták.

A két területi régió közötti határként a Tisza mellett a Köröst, illetve a Marost jelölte ki.⁴⁶ A harmadik alföldi régió nem területi, hanem társadalmi alapon szerveződött és a 6. mezővárosokat jelentette. A Felföldet a Sajó mentén osztotta 7. nyugati és 8. keleti részre. A Dunántúl esetében a Barabás-féle tipológiát kiegészítette a 9. Közép-Dunántúl önálló mezotáj-ként történő értelmezésével, ami alatt a Bakony térségét és a Balaton-felvidéket értette. Így viszont önálló egységgé vált a 10. Nyugat-Dunántúl. Balassa M. Iván nem értett egyet a Dráva-vidék önálló egységként történő értelmezésével, ezért azt a 11. Dél-Dunántúl részeként kezelte.

[46] Balassa M. 1997: 277.

¶ A táji tagolódás egyre precízebbé válásával, azzal szoros kölcsönhatásban vált egyre pontosabbá az időbeli periodizáció. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a történeti tagolódás megrajzolásában is Barabás Jenő, illetve Balassa M. Iván készített alapvető szintéziseket. Barabás Jenő olyan korszak-meghatározó építészeti jegyekre fűzte fel a periodizációt, amelyek megjelenése vagy eltűnése fordulópontot jelenthetett a népi építészet történetében.⁴⁷ A korszakok meghatározásánál a régészeti, történeti és nyelvészeti módszereket kellett ötvözni a korábbi recens néprajzi megfigyelések eredményeivel, így alakulhatott ki a máig használatos felosztás: 1. A kezdetleges építmények korának (i. e. 1000–i. sz. 5. sz. k.) vizsgálata főképp az ugor kor „építészeti” hagyatéka és a magyar házkultúrára gyakorolt hatása miatt fontos.⁴⁸ 2. A 6–11. században a vándorló magyarság megismerkedett a földbe mélyített kemencés veremházakkal, amelyek ismeretét magával hozta a Kárpát-medencébe,⁴⁹ ugyanakkor minden jel szerint megtartotta átmeneti építményeit is.⁵⁰ A 3., a 12–13. század a mozgatható hajlékok visszaszorulását eredményezte, és az egysejtű, kemencés veremház vált általánossá.⁵¹ A 13. század második felétől földbe mélyített, de fennálló falú lakóépületekkel is számolnunk kell,⁵² amelyek a veremházakhoz hasonlóan egysejtűek voltak. Végző soron a korszakban alakultak ki azok az alapformák, amelyekből a későbbi, többszortatú házak kifejlődtek.⁵³ Az Árpád-korban lassú integrációs folyamat zajlott, amelyből az északkeleti térségek kimaradtak. Kialakult egy téglalap alaprajzú forma, amelynek bejárata

[47] Barabás 1997: 289.

[48] K. Csilléry 1982: 10–24., Barabás 1997: 290.

[49] Dám 1992: 127., Sabján 1998: 237.

[50] Barabás 1997: 290–291., Balassa M. 1985: 17–29.

[51] Vö. Zentai 1997: 140.

[52] K. Csilléry 1982: 65–71.

[53] Vö. Barabás-Gilyén 2004: 152–154.

földbe mélyített
kemencés
veremházak

földbe mélyített,
de fennálló falú
lakóépületek

kialakult egy
téglalap alaprajzú
forma

Perkupa, Petőfi Sándor utca 51. sz. alatti lakóház, 1953
Fotó: Vargha László, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Hídvégardó, Petőfi Sándor utca 43. sz. alatti lakóház, 1954
Fotó: Vargha László, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Perkupa, Petőfi Sándor utca 51. sz. alatti lakóház, 1953
Fotó: Vargha László, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Perkupa, Petőfi Sándor utca 49. sz. alatti lakóház, 1954
Fotó: Vargha László, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Szín, Szabadság út 24. sz. alatti lakóház, 1954
Fotó: Vargha László, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Varbóc, Kossuth Lajos utca 2. sz. alatti gazdasági épület, 1954
Fotó: Vargha László, Szabadtéri Néprajzi Múzeum

A táji tagolódás kérdése váltotta ki a legnagyobb érdeklődést, amelyben jelentős szerepet játszott az 1950-es évektől kibontakozó néprajzi muzeológia is.

a többszlatú lakóház elterjedése

a hosszanti oldalon helyezkedett el, földfalába pedig kemencét vájtak. Ez a típus lett a további fejlődés alapja a Dunántúlon, az Alföldön és Erdély egyes területein. Északkelet-Magyarországon viszont a fejlődés alapja egy olyan szintén téglalap alakú házforma volt, amelynek bejárata a rövid homlokzati oldalon helyezkedett el, ezen bejárat mellé pedig szögletes, belső fűtésű kemencét építettek.⁵⁴ A 4., a 14–16. század a többszlatú lakóház elterjedésének kora. Az épületek felszínre kerültek, nőtt az alapterületük, többsejtűvé váltak, megjelent a füstmentes, fűtött lakóter, megszilárdultak a különböző gazdasági épületek.⁵⁵ Ebben a korszakban jelentkeztek kimutathatóan a táji eltérések, elsősorban a füsttelenítés és tüzelőberendezés terén.⁵⁶ A 5., a 17–18. század a differenciálódás kora, ami azonban éppen az alaprajzot érintette a legkevésbé, a táji különbségek kialakulásában a tüzelőberendezés típusainak volt lényegi szerepük. A Dunántúlon és a Kisalföldön négy-öt, esetleg még több osztattal találkozunk, a bővülés főleg a gazdasági egységeket, a rakodóhelyiséget jelentette. Az Alföldön, Duna-Tisza közén maradt a háromszlatúság, de a különálló gazdasági épületek száma növekedett. A Partiumban és Erdélyben a kétszlatú házak jellemzők, külön emelt gazdasági építményekkel.⁵⁷ A 6., a 19. század a táji típusok virágkora. A lakóházak táji típusai a 18. század végére mindennél kialakultak, a 19. században újak már nem fejlődtek ki.⁵⁸ A meglévők esetében viszont jelentős minőségi változás következett be, itt említhető meg például a második szoba kialakítása.⁵⁹ A 19. század végén kezdetét vette a 7., az integrálódás kora, ugyanakkor még újdonságnak számított a soros alaprajzi bővülés mellett az L alakú alaprajzi elrendezésű házforma megjelenése. Ennek két fő típusa alakult ki: a tradicionális hajlított ház (főként Nyugat-Dunántúl), amelynek speciális változata a göcseji, vasi kerített ház, illetve a polgárosult utcáfrontos ház (keresztház).⁶⁰ A 20. század második fele pedig

a lakóházak táji típusai a 18. század végére mindennél kialakultak

az L alakú alaprajzi elrendezésű házforma megjelenése

[54] Dám 1992: 131–132., Balassa M. 1985: 31–67.

[55] Barabás 1997: 296., K. Csilléry 1982: 167–208.

[56] Balassa M. ezt a folyamatot már táji tagolásban tárgyalja – vö. Balassa M. 1985: 69–145. Vö. Barabás–Gilyén 2004: 154–156., Sabján 1998: 238.

[57] Barabás 1997: 302. A 17–18. századi házerületek térképes ábrázolását, illetve az alaprajzi eltérések összevetését lásd Barabás–Gilyén 2004: 157.

[58] Barabás 1997: 304., Barabás–Gilyén 2004: 161–163.

[59] Zentai 1997: 143–144.

[60] Zentai: 1997: 145., Sabján 1998: 236.

már az uniformizálódás időszaka, amelyet a típusstervek szerint készült kockaházak megjelenése fémjelez.⁶¹

¶ Barabás Jenő és Balassa M. Iván szintézisszerű összefoglalásával készen állt a magyar népi építészet táji-történeti tagolódásának szerkezete, amely természetesen kisebb-nagyobb igazításokra, bizonyításokra, megerősítő kutatásokra szorult. Ebben fontos szerep jutott a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum konferenciáinak, az ezek anyagát közreadó tájegységi monográfiatorozatnak, valamint az új tájegységek telepítéséhez kapcsolódó terepkutatásoknak. Az ellenőrző és pontosító kutatások között kell megemlítenünk a *Magyar Néprajzi Atlasz* építészeti térképeire vonatkozó modern elemzéseket, amelyeket a kilencvenes évek közepén Harkai Imre kezdett meg.⁶² Az építkezés táji-történeti tagolódásának vizsgálatában az egyik legújszerűbb kezdeményezés Borsos Balázsé volt, aki a *Magyar Néprajzi Atlasz* térképeit számítógépes klaszterezéssel elemezte. E vizsgálatok megerősítették, hogy fő vonalaiban alátámasztható Bátky elemzése, de még az egymással vitában álló Barabás Jenő és Balassa M. Iván felosztása is igazolható a klaszteranalízissel. Balassa M. esetében a négy nagytáj, a Tiszántúl külön házterületként kezelése és a közép-erdélyi házterület keleti kiterjedése teljes egészében igazolást nyert, a Dunántúl négyes felosztása és Moldova külön mezotájként kezelése azonban csak részben. Barabásnak ugyanakkor igaza volt abban, hogy az északi házterületet egységesnek tekintette, sőt a közép- és délnyugat-dunántúli házterület léte is alátámasztható a klaszteranalízissel. Az északi, alföldi és szamosi házterület közötti átmeneti sáv is a Barabás-féle elképzelés szerint alakult.⁶³

¶ Mindez nem csak azt igazolta persze, hogy Bátky megdöbbentő logikával tudta kikövetkeztetni a magyar házkultúra fejlődésének olyan fő vonalait, amelyekre konkrét bizonyítékai még nem lehettek, hanem azt is, hogy az azóta eltelt egy évszázadon túlmutató kutatások a térbeliség és időbeliség kölcsönös figyelembevételével eredményezhettek szintézist, és olyan tudományterületek együttműködésére hatottak serkentően, mint az etnográfia, az archeológia, a művelődés- és életmódtörténet, a muzeológia és a műemlékvédelem.

[61] Barabás 1997: 306–307., Barabás-Gilyén 2004: 163–164.

[62] Harkai 1995: 92–100., a munka értékelését lásd Borsos 2011: 172–173.

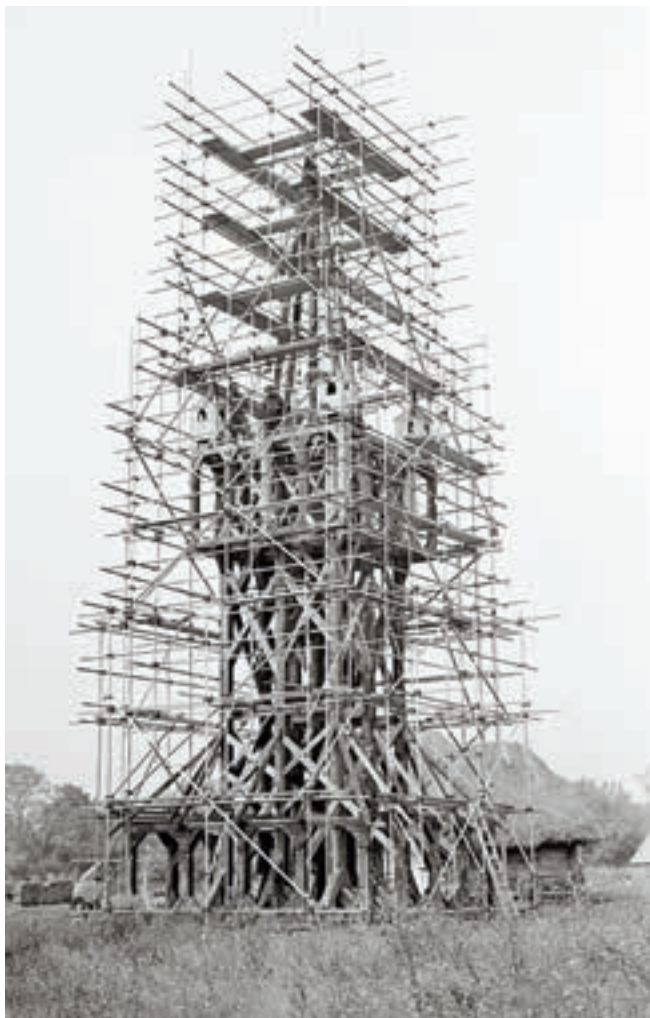
[63] Borsos 2011: 178.

Bátky megdöbbentő logikával tudta kikövetkeztetni a magyar házkultúra fejlődésének olyan fő vonalait, amelyekre konkrét bizonyítékai még nem lehettek

Irodalom

- Balassa M. Iván: *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlatja*. Békéscsaba 1985
- Balassa M. Iván: *A magyar népi építészet táji tagolódása a 18–20. században*.
In: Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1997, 266–287.
- Balassa M. Iván: *Erdély népi építésze. Tudománytörténeti bevezető*.
In: Balassa M. Iván–Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. Szentendre 1999, 5–14.
- Barabás Jenő: *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963
- Barabás Jenő: *Népi építészeti régiók a Dunántúlon*. In: Cseri Miklós (szerk.): *Dél-Dunántúl népi építésze*. Szentendre–Pécs 1991, 31–46.
- Barabás Jenő: *A magyar népi építészet történetének korszakai*.
In: Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1997, 289–308.
- Barabás Jenő–Gilyén Nándor: *Magyar népi építészet*. 2004
- Bátky Zsigmond: *Építészet*. In: *A magyarság néprajza I*. Budapest 1941, 108–217.
- Borsos Balázs: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I–II*.
MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest 2011
- Cseri Miklós: *A szabadtéri múzeumok szerepe és lehetőségei a változó világban*. In: Cseri Miklós: *Néprajzi és muzeológiai tanulmányok*.
StudiaFolkloristica et Ethnographica 51. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen 2009a., 9–19.
- Cseri Miklós: *A tájházak létesítésének, működtetésének és berendezésének tapasztalatai Magyarországon*. In: *uo.*, 2009b. 135–141.
- Cseri Miklós: *Vajkai Aurél és a tájházak*. In: *uo.*, 2009c. 163–168.
- Cseri Miklós: *A Herman Ottó Múzeum Népi Építészeti Archívuma*.
In: *uo.*, 2009d. 217–220.
- Cseri Miklós: *Eredmények és feladatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye népi építészetének kutatásában*. In: *uo.*, 2009e. 321–341.
- K. Csilléry Klára: *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1982
- Dám László: *Építkezés. Néprajz egyetemi hallgatóknak 13*. Debrecen 1992

- Füzes Endre: *A népi építészeti emlékek védelme*. In: Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1997, 309–326.
- Füzes Endre: *A skanzenek alapításának motivációi*. *Ház és Ember* 21. 2009, 169–171.
- Harkai Imre: *Házrendszerek és szerepük a magyar népi építészetben*. Budapest 1995
- Kemecsi Lajos: *Történeti források a népi építészet kutatásában 1976 és 2010 között*. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. L'Harmattan Kiadó–Pécsi Tudományegyetem Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 2011, 409–426.
- Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Debrecen 2004
- Keményfi Róbert: *Társadalomtörténet és néprajz*. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris Kiadó, Budapest 2006, 581–603.
- Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó, Budapest 2001
- Páll István: *Meddig tart Erdély? (Erdély és az Alföld népi építészetének határa)*. In: Balassa M. Iván–Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. Szentendre 1999, 33–44.
- Sabján Tibor: *Magyar népi építészet*. In: Sisa József–Dora Wiebenson (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Vince Kiadó, Budapest 1998, 235–246.
- Cs. Sebestyén Károly: *A székhelyház eredete*. Néprajzi Értesítő, XXXIII., 1941, 1–55.
- Cs. Sebestyén Károly: *Krassó-Szörény vármegye parasztháza*. Kolozsvár 1944
- Tálas István: *Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955)*. In: Tálas István: *Néprajzi tanulmányok, írások I*. Budapest 1979–1980, 103–155.
- Vajkai Aurél: *A magyar népi építkezés és lakás kutatása*. Kelet-európai Tudományos Intézet, Budapest 1948
- Zentai Tünde: *A nyugat-dunántúli ház dél-dunántúli kapcsolatai*. In: Cseri Miklós (szerk.): *A Nyugat-Dunántúl népi építésze*. Szentendre–Szombathely 1995, 139–149.
- Zentai Tünde: *A lakóház tagolása, alaprajza*. In: Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1997, 139–148.

Az újjraépülő nemesborzovai harangtorony a teljesen kész állványzattal, 1972
Fotó: Janovich István, Szabadtéri Néprajzi Múzeum